

“Involta” Ilmiy Jurnali

Vebsayt: <https://involta.uz/>

O‘ZBEKCHA VA TURKCHA FRAZEMALAR KORPUSINING LINGVISTIK TA’MINOTI

Musurmankulova Shaxribon Gulmurodovna

Guliston davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasи 1-kurs tayanch
doktaranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbek va turk iboralarini yasalish qolipidagi o‘ziga xos xususiyatlar, o‘xhash va farqli jihatlari haqida so‘z yuritilgan.

Annotation: This article discusses the peculiarities, similarities and differences between the Uzbek and Turkish phrases.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности, сходства и различия в образовании узбекских и турецких словосочетаний

Kalit so‘zlar: So‘z, frazema, lingvistika, O‘zbekcha iboralar lug‘ati, So‘z korpusi.

Keywords: Word, Phrase, Linguistics, Dictionary of Uzbek Phrases, Word Body.

Ключевые слова: Слово, Фраза, Языкоznание, Словарь узбекских фраз, Тело слова.

O‘zbek va turk frazemalarini haqida yuritishdan oldin frazema o‘zi nimaligi haqida biroz to‘xtalib o‘tmoq kerak. Frazema deb ikki yoki undan ortiq so‘zdan tarkib topgan, ma’noviy jihatdan o‘zaro bog‘liq so‘z birikmasi yoki gapga teng bo‘la oladigan, butunligicha ko‘chma ma’noda qo‘llanadigan va bo‘linmaydigan, barqaror (turg‘un) birikmaga aytildi. Frazemaga juda ko‘p misollar keltirishimiz mumkin. Ko‘rimsiz, chirk bosib qorayg‘an, juda ko‘b xizmat qilib keksaygan, ochib-yopqanda anvoyi turlik dodi-faryod qiladirk‘an, bunda sanalg‘an sifatlarini bir yerga jamlab natija chiqarg‘anda “sharti ketib, parti qolg‘an” bir darbozaning ostonasidan uch-to‘rt qadam ichkariga kirilsa, Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong‘u yo‘lakning nihoyatidagi yorug‘liqqa tomon oshiqilur¹. Turk tili va o‘zbek tili bir biriga turkey tillar oilasiga mansub bo‘lib, til xususiyatlari juda o‘xshash bo‘lsa-da, ular oilaning turli guruuhlariga mansub tillar hisoblanadi. Agar bu tillarni so‘zning yasalishi jihatdan, lug‘at tarkibidan solishtirilsa bir biriga yaqin jihatlari ham mavjud. Nutq jarayonida fikrimizni bayon qilish uchun so‘zlar yordamidagina emas, balki bir necha so‘zlarining barqaror bog‘lanishidan hosil bo‘lgan birikmalardan foydalanamiz. Masalan, Toshkentdagi istiqlol davrida qurilgan inshootlarni ko‘rib, og‘zim ochilib qoldi.

Bu gapda og‘zim ochilib qoldi birikmasi so‘zlovchi tomonidan nutqqa tayyor holda olib kiritilgan. Og‘zi ochilib qolmoq birikmasi nutq jarayoniga qadar tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud va mazmunan bir leksema hayron bo‘lmoq leksimasi ifodalagan ma’noga teng.

Frazeologiya - tilshunoslikning biror tilga xos barqaror so‘z birikmalari va iboralarni o‘rganadigan bo‘lim. Bunday tasnifldan ko‘rinib turibdiki, insonning nutqiy faoliyati jarayonida uning tana a’zolarining qariyib barchasi ishtirok etadi va ular turlicha somatik frazeologik birliklar guruuhlarini tashkil qiladi.

Turli til va madaniyatlarda bir xil bajariladigan belgilar turlicha ma’nolarni ifodalashlari mumkin. Sohta muqobililik hosil qiluvchi bunday holat madaniyatlararo

¹ Keldiboy Bozorboyev “O‘zbek tili frazemalari”.2008-yil 98-bet.

muloqotda, tarjimada ko‘plab muammolar tug‘diradi. Yuz, ko‘z, lab, qosh orqali ifodalanadigan axborot uzatish usuli mimika deb ataladi va ular ham ko‘plab somatik frazeologik birliklar guruhini tashkil qiladi. Ular orqali universal emotsiyal holatlar: qayg‘u, hasrat, baxt, jirkanish, nafrat, hayrat, qo‘rquvni ifodalovchi somatik frazeologizmlar yasaladi.

Somatik frazeologizmlarning hosil bo‘lishida asosan til omili bosh rolni o‘ynaydi. Bunda birinchi navbatda tayyor so‘z birikmalarining semantik yangilanishi, ya’ni ikkilamchi nominatsiyada qo‘llanilishi bosh omil hisoblanadi. Ayrim somatik frazeologizmlar esa erkin so‘z birikmasi darajasini cheklab o‘tib, birdaniga frazeologizmga aylanish holatlari ham kuzatiladi. Somatik frazeologizmlarni vujudga kelishida boshqa tillardan o‘zlashtirilgan somatizmlar ham muhim rol o‘ynaydi. Frazeologik o‘zlashtirma so‘zlar turli xalqlarning bevosita o‘zaro munosabatlari jarayonida og‘zaki yoki yozma usullarda o‘zlashtirishi mumkin. Somatik frazeologizmlarning vujudga kelishining asosiy manbalari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin hodisalarga, xabarlarga turli xil munosabatlarini ifodalaydi va odatda somatik frazeologizm sifatida verbal ifodasini topadi. Chunki real borliqda nima yuz bersa ularning verbal shakli ham albatta mavjud bo‘lishi mumkin:

- 1. Çorban helal olsa sokakta iç - oshing halol bo‘lsa ko‘chada ich.**
- 2. Denizi görmeden etik çıkışma - dengizni ko‘rmay turib etik yechma**
- 3. Güzin aydın- Ortda qolgani rost bo‘lsin, yuzing yorug‘ bo‘lsin.**
- 4. Helal olsun - Halol bo‘lsin, Rozi bo‘lsin.**
- 5. “saçını yollmak” – “sochini yulmoq”.**

Eng qizig‘i shundaki, inson ta’nasining barcha a’zolarining nomi somatik frazeologizmlar hozil qilishda muayyan darajada bir xil ishtirok etadilar. Fin olimi F.Vakkning yozishicha, “Somatik frazeologizmlarning vujudga kelishida funktsiyalari va ma’nolari aniq bo‘lgan bosh, ko‘z, og‘iz, tish, qo‘l, oyoq singari inson tanasi a’zolarining nomlari ko‘proq ishtirok etadi. Ta’na a’zolarining muhimligi va

bajaradigan funktsiyalarining aniqligi ularning miqdoriga, tematik xilma-xilligiga bog‘liq bo‘ladi².

Ma’lumki, turli xalqlarda voqeа-hodisalarga munosabatni, o‘z emotсional holatini ifodalashdagi reaksiyalar turlicha kichadi va bu ularning verballahuvida, leksik-семантиk ma’nolarida turlicha lisoniy birliklar qо’llanilishiga sabab bo‘ladi.

Har qanday tilda somatik frazeologizmlarning vujudga kelishi insoniyat ongini shakllanishining dastlabki bosqichlaridan boshlab bugungi kungacha muayyan xalqning tarixini, madaniyatini urf odat va an’alarini, madaniyatini aks ettirib yangidan-yangi obrazli somatik frazeologizmlarni vujudga keltirib tilning lug‘at boyligini ifoda vositalarini yanada boyitmoqda. Buning bosh sababi til kollektivining fikrni obrazli, emotсional ta’sirchan ifodalashga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga intilishdir.

“Tana a’zolari” leksik-семантиk maydoni shunday qilib muayyan bir til vakillarining o‘ziga xos faoliyati jarayonida sintez qilingan ko‘plab kontseptlardan tashkil topadi va somatik frazeologizmlar nominatsiya qilinayotgan obyektning xarakteridan kelib chiqqan holda ko‘plab guruhlarga bo‘linishi tadqiq qilinadi.

Zamonaviy tilshunoslikda so‘z yoki frazeologik birliklarning keng ma’nosida idiomatika dunyoning til tasvirini taqdim etishning asosiy usullaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, frazeologik birliklarning ichki shakli tildan tashqari dunyo komponentlari, obyektlarni aks ettiradi. Shuning uchun tasvirlar tizimi tilning frazeologik tarkibida mustahkamlangan bo‘lib, u oziq - ovqatga xizmat qiladi, chunki u o‘z madaniy-milliy tajribasi va urf-odatlarini ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan lingvistik jamoatning dunyoqarashini to‘plash uchun. Bu aloqa sohasida o‘z a’zolari semantik qadriyatlar nafaqat juda xilma-xil, balki bir necha kontseptual sohalarni birlashtiradi, chunki, “oziq-ovqat” bir semantik maydon bor o‘zbek ma’naviy shakli nazariy jihatdan muhim o‘rganish ko‘rinadi: -

² H.A.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2-qism. –T., 2004, 10-bet.

inson fiziologiyasi, oziq-ovqat va suv (oziq-ovqat va ovqat hazm qilishi singishi) bilan tirik organizmni qondirish uchun bir yo‘ldir, shuningdek, turli histuyg‘ular oziq-ovqat (ta’mi) dan; -moddiy olamning tabiiy va sun’iy haqiqatlari, bir tomonidan, o‘simlik, hayvon oziq-ovqat mahsulotlari xom ashyoni iste’mol qilinadi, boshqa tomonidan ovqat tayyorlash va iste’mol qilish uchun odamlar maxsus oshxona jihozlaridan foydalanadilar³.

Shu o‘rinda lingvistik korpus iborasiga izoh bersak: Korpus – ma’lum maqsadda yig‘ilgan matnlar majmuini tashkil etuvchi til birliklari yig‘indisi, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta’midot asosida joylashtirilgan on-line yoki off-line tizimda ishlaydigan matnlar jamlanmasidir. Lingvistik tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun til korpuslari zamonaviy tilshunoslikning inkor etib bo‘lmas ish quroli. U oddiy elektron kutubxonadan farqlanadi. Elektron kutubxonaxalqning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy, iqtisodiy hayotini aks ettiruvchi badiiy va publitsistik asarlarni nisbatan to‘liq qamrab olishni maqsad qilgan bo‘ladi. Elektron kutubxona matnlari tilshunoslik nuqtai nazaridan leksik, morfologik, grammatik, semantik belgilar asosida ishlov berilmaganligi sababli lingvistik tadqiqot uchun noqulaylik tug‘diradi. Chunki elektron kutubxona ilmiy tadqiqot materiali bazasini tayyorlash maqsadida tuzilmaydi, balki milliy-ma’naviy merosni to‘plashni maqsad qilgan bo‘ladi. Til korpusi esa elektron kutubxonadan farqli o‘laroq, tilni o‘rganish uchun zaruriy, foydali va qiziqarli matnlarni to‘plashni nazarda tutadi. Korpusni elektron kutubxonadan ajratib turuvchi birinchi omil undagi matnning xususiyati va qo‘sishimcha ma’lumot bilan boyitilganligi hisoblanadi hamda bu belgi korpusning alohida qismi – korpus birliklariga yozilgan izohni tashkil etadi. Foydalanuvchiga biror so‘z kerak bo‘lsa, buni odatiy matn muharriri ham topib beradi. Lekin so‘zning grammatik ma’nosini va tuzilishini

³ Yozuvda leksemalardan keyin chiziqcha qo‘yishni prof. Sh. Rahmatullayev taklif qilgan: Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. T., 2006, 22-bet.

“tushunadigan” matn bilan ishlash juda ko‘p afzallik va qulaylikka ega. So‘z shaklni qidirish kerak bo‘lsa, bunday dasturiy ta’milot, ya’ni korpus tadqiqotchi yoki foydalanuvchiga juda katta yordam berishi mumkin. Agar tadqiqotchi o‘z ishi uchun misolni topish, ularni kartotekaga ko‘chirish (kompyuter texnologiyalari rivojlanishidan oldingi davrda)ga oylab, ba’zan yillab vaqt sarflagan bo‘lsa, bugun dunyo til korpuslari yordamida sanoqli daqiqada yuzlab misolni topishga, ular ustida ishlash imkoniga ega bo‘ldi. Maxsus qidiruv korpusdan ma’lumot olishga mo‘ljallangan bir qancha dasturdan iborat, statistik axborot va qidiruv natijasini foydalanuvchiga qulay shaklda taqdim etadi. Tilda qanday jarayon kechayotganligini aniq tasavvur qilish uchun korpus qamrovini yanada kengaytirish, nafaqat yozma nutq, balki og‘zaki nutq materialidan foydalanish ham maqsadga muvofiq. Bunday korpus yordamida til taraqqiyoti natijasida unda sodir bo‘lgan va kutilayotgan o‘zgarish haqida aniq xulosa chiqarish mumkin, shu sababli o‘zbekcha-turkcha frazemalarning lingvistik korpusini yaratish tilda bir qancha qulayliklarni tug‘diradi⁴.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Raxmatullayev “O‘zbek tili frazemalarining izohli lug‘ati”. 2006-yil 56 bet.
2. Keldiboy Bozorboyev “O‘zbek tili frazemalari”. 2008-yil 98-bet
3. H.A.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2-qism. –T., 2004, 10-bet.
4. Ne’matov H. Rasulov R. “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari”. T., “O‘qituvchi”, 1995, 37-bet
5. Yozuvda leksemalardan keyin chiziqcha qo‘yishni prof. Sh. Rahmatullayev taklif qilgan: Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. T.2006, 22-bet.

⁴ Ne’matov H. Rasulov R. “O‘zbek tili system leksikologiyasi asoslari”. T., “O‘qituvchi”, 1995, 37-bet